

BENCZÉDI LÁSZLÓ

A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben*

Az 1670-es évek kuruc harcait a Wesselényi-összeesküvésben kompromittálódott és bujdosásba kényszerült felső-magyarországi nemesek (Szepessy Pál, Szuhay Mátyás, Kende Gábor, Gyulaffi László stb.) indították el, de kezdeményezésük valódi tömegmozgalommá azért válhatott, mert felhívásuk élénk visszhangra talált a kelet-magyarországi társadalom jobbágy- és főként katonatömegei között. Már a kuruc mozgalmak kezdeti időszakában is a szendrői, ónodi, putnoki, diósgyőri és kállói volt végvári katonaság jelentette azt az erőt, amely egykori szervezeti egységének megtartásával és határozott közösségi-politikai magatartásával a nemesi vezetés anarchiáját ellensúlyozta és a mozgalmat a többiében is fenyegető széthullástól visszatartotta.

Thököly Imre 1678-as fellépése nemcsak katonai sikerekben és politikai hatékonyságban emelte magasabb szintre a korábbi bujdosó mozgalmat; miután az új fővezér a kuruc hadak élére került, lassú eltolódás indult meg a mozgalom belső erőviszonyaiban is. Környezetében és pártfogásával olyan, addig kevésbé ismert katonai vezetők tűntek fel és jutottak egyre nagyobb hatalomhoz (Petneházy Dávid, Harsányi György, Szócs János, Deák Ferenc, Hatházi Gergely és mások), akik — akár nemesi, akár nem nemesi származásúak voltak — minden esetben hadiérdemek útján (és nem a nemesi kiváltságok jogán) emelkedtek ki az ismeretlenség homályából, s akiknek híre-tekintélye kezdte lassan háttérbe szorítani a kezdeti időszak „fegyvertől féltő, prókátoros” nemesi vezető gárdáét. Az eredetileg nemesi hívásra csatlakozó katonaság így módon egyre inkább a maga képére formálta át az egész kuruc mozgalmat — sőt, 1681 után, Thököly Imrén és fejedelmi környezetén kívül, annak szinte kizárólagos hordozójává vált.

Igen bonyolult és ellentmondásos az a viszony, amely a birtokos nemesi és a katonai rétegeket a kuruc mozgalomban részben egymáshoz fűzte, részben egymással szembe állította. A kuruckort megelőző nemesi mozgalom jellegzetessége az volt, hogy annak vezetői és résztvevői csaknem kivétel nélkül olyan birtokosok közül kerültek ki, akiket a Nógrád, Hollókő, Buják, Szécsény és Várad elfoglalása, illetve az 1664-es vasvári béke után kiterjedt és megszaporodott török hódolttások juttattak anyagi szükségbe, s akik eredetileg éppen a törökellenes megyei önvédelem jegyében kezdtek el szervezkedni a felső-magyarországi vármegyék 1669—70. évi rendi gyűlésein. Csak miután a gyanakvó és bizalmatlan bécsi udvar részéről elháríthatatlan akadályokba ütköztek, jutottak hirtelen

* A referátum rövid vázlata a szerző „A Thököly-felkelés vitélő rendje” című készülő munkájának. A referátumban felvetett és érintett kérdések érdemi elemzésére a szerző jelzett tanulmányában kíván sort keríteni.

fordulattal olyan felismerésre, hogy „a német az ellenség!” — és váltott át mozgalmuk Habsburg-ellenes irányba. Jellemző erre a helyzetre, hogy az 1670-es hegyaljai nemesi mozgalom bukása után a császári felelősségrevonás idején sok vádlott éppen azzal védekezett, hogy a felkelők becsapták őket, mert azt hirdették magukról, hogy: „azon katonákat a török ellen akarják gyűjteni”.

Magát a kuruc mozgalmat végül is a kelet-magyarországi birtokos nemességnek az a része hívta életre, amely a Habsburg-megtorlást el nem kerülhette, s melyet a kamarai konfiskációk, a birtokos nemesség egészéről leválasztva, osztályhelyzetéből kitaszítottak. De a fent jellemzett helyzet egyben arra is utal, hogy a birtokos nemesség *egészének* alapvető osztályérdeke elsősorban mégsem a Habsburg-, hanem a *török* uralom felszámolása volt, s kurucvultuk átmeneti körülményekből fakadó részleges és ideiglenes átfedése lehetett csupán „természet szerint való”, alkati törökellenességüknek. Ez a helyzet egészen világossá vált az 1681-es soproni országgyűlés után. A bécsi udvar által 1673-ban felfüggesztett magyar rendi alkotmány 1681. évi helyreállítása, valamint a legkiáltóbb nemesi és vallási sérelmek orvoslása — beleértve a kurucoktól elpártoló nemeseknek személyszerint biztosított amnesztiát — a nemesség kuruc érdekeltségét még abban a felemás formájában is megszüntette, ahogyan az az 1670-es években fennállott. Thököly 1682-ben kiépülő fejedelmi hatalma már a főrendek és a vármelegyék szinte egységes rendi ellenállásával találta szembe magát.

Más gyökerekből eredt és más színezetű volt a Habsburg-ellenes támadáshoz csatlakozó katonai rétegek kurucossága. Legöntudatosabb, központi magjukat az a végvári katonaság alkotta, amely a török elleni harcok hosszú előiskoláját járta végig, s amelyet anyagi végszükségbe szintén a Habsburgok abszolutisztikus törekvései juttattak. XVII. századi történetükben két ellentétes — bár egymással szorosan összefonódó — tendencia különböztethető meg. A várak jelentős részében a katonaság éles küzdelmek árán jobbágytelkeket hasított ki a váruradalmak területéből vagy a szomszédos földesurak birtokaiból, s családostól paraszti gazdálkodásba kezdett. A jelek szerint jónéhány helyen sikerrel járt az a küzdelem is, amelyet a parasztkatonák a telkeik után járó földesúri szolgáltatások alól való mentességükért folytattak. Kalakulóban volt tehát a végvári katonaságnak egy olyan típusa, amely hovatovább szabad paraszti státust harcolt ki magának, sőt helyenként árutermelő tevékenységbe, kereskedésbe is kezdett. A feudális világ szorításával és támadásaival szemben védte őket a várőrségek közös fegyveres ereje, s a végvárak „szabadsága”, amelyre leveleikben, folyamodványaikban lépten-nyomon hivatkoztak. A XVI. századhoz viszonyítva a végvári szolgálat egészében véve „elparasztosodott” — nemcsak abban az értelemben, hogy a nemesség kivonta magát a katonáskodás alól, hanem abban is, hogy a XVII. század szétaprózódó török harcaiban egyre kevesebb meredeken felívelő katonai pályafutással találkozunk. A végvári katonáskodás ekkor már nem annyira a „nemességszerzés”-re, azaz a feudális uralkodó osztályba való felemelkedésre szolgált alkalmul, mint inkább a jobbágyságnál még mindig jóval kedvezőbb és szabadabb katonaparaszti életforma elnyerésére.

A másik tendencia nem a végvári katonaság helyzetének javulása, hanem ellenkezőleg, e katonaság elszegényedése, sőt szétzillesztése irányában hatott, s végérvényesen az 1664-es vaskvári béke után, a század utolsó harmadában kerekedett felül. Már önmagában az is súlyosan érintette a várőrségek egy részét, hogy az 1660–64. évi török háború oszmán foglalásai egész sor olyan végvárat ragadtak el tőlük, ahol az elmúlt évtizedekben a szabad katonai életforma viszonylag kedvező feltételeit tudták kiharcolni — míg az újonnan

végvárrá átalakított erősségekben (Sempte, Sellye, Kistapolcsány, Kékkő, Korpona, Ecsed, Szatmár) nemcsak tűrhetetlen zsúfoltsággal találták szembe magukat, de a földesurak kíméletlen ellenállásával is, akikkel szemben katonaparaszti törekvéseik érvényesítését előlről kellett kezdeni. — Még súlyosabb csapást mért azonban a végváriakra a bécsi udvar hadügyi politikája. A várőrségek krónikus fizetlensége mellett a Haditanács már az 50-es években megkezdte idegen zsoldoseregek Magyarországra való irányítását, s ezzel együtt a magyar katonaság folyamatos redukóját. A végvárakba beültetett külföldi zsoldosság a belső várbeli kvártélyokból a hazai katonaságot mindenütt a roskadozó külső épületekbe vagy a vár falába vájt hitvány „kutyorlók”-ba szorította ki, s a régi őrségeket a vár körüli teendőkhöz alantaszolgálatra fogta. A bevezényelt külföldi seregek eltartására — ahol tehették — a magyar katonaságot is rákényszerítették, s katonatelkeikre az országos limitáció szerint porciót vetettek ki. Ezt a folyamatot mintegy betetőzte Lipót 1671 decemberi ismeretes rendelete, amely kb. 8 ezer katona szolgálatból való elbocsátását mondta ki, s amelynek végrehajtását a kamarai és hadügyi tisztviselők a kassai főkapitánysághoz tartozó kelet-magyarországi végvárakban haladéktalanul meg is kezdték.

A végvárak társadalmi rendjének az a felborulása, amely az 1660-as és 70-es években főként Kelet-Magyarországon bekövetkezett, több szempontból is súlyos következményeket vont maga után. A termelőmunkából kiszoruló és fizetetlen katonaságot fokozottan rákényszerítette, hogy a környék jobbágyságán élősködjék, viszont a szaporodó katonai rekvirálások éppen a jobbágytömegek végvárakba, illetve a katonaság közé történő áramlását növelték. Minthogy pedig a bécsi udvar szigorúan korlátok közé szorította a végvárak embervesztéseinek pótlását, a növekvő kínálat és csökkenő kereslet közötti emberfelesleg a „szabad legények” kóbor világába csapódott ki, amely vastag burokként fogta körül az összes helyőrségeket. Az Erdélybe bemenekült birtokosok 1672 tavaszán nem hiába küldték ki megbizottaikat, a hajdúvárosok mellett, éppen a forrongó végvárakba és környékükre, hogy a katonaság hajlandóságát kipuhatolják, s figyelmeztessék őket: „ha ebben az igában marad Magyarország, bizony a katonaságnak is le kell a fegyvert tenni s jobbágygá kell lenni”. A várőrségek redukciója után a katonatömegeket valóban a jobbágysorba való lesüllyedés veszedelme kényszerítette arra, hogy a földesurak visszaköveteléseivel elől a kuruc mozgalomhoz csatlakozzanak.

A bécsi udvar abszolutisztikus törekvései olyan helyzetet teremtettek tehát, melynek következményeként az osztályukból kitanasztott birtokos nemesek és a végvárból elbocsátott katonai rétegek érdekei egy közös Habsburg-ellenes támadásban találkozhattak. Az érdekeknek ez az átfedése ideológiai síkon a két réteg tudatvilágában is kifejezésre jutott. Annak megfelelően ugyanis, ahogy a bécsi udvar abszolutisztikus törekvései Magyarországon kibontakoztak — sőt támadásuk egyik legelső célpontja éppen a végvári katonaság volt —, a katonai rétegek tudatában is megjelentek és egyre hangsúlyozottabbá váltak az olyan nemesi eredetű fogalmak, mint „nemzet”, „jó magyarság”, „magyar vérünk” — s egyre gyakrabban beszéltek az „idegen nemzet”, a „németek” elnyomó törekvéseiről. A kékkői őrség azért üdvözölte 1669-ben Eszterházy Pált, mert bánya-vidéki főkapitánnyá történt kinevezésével — mint írták — „Isten ő szent felsége ... ennek a kedves, megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem nagyságot, igaz magyar vérünket adta előnkbe. . .” A végvári katonaság körében élő nemzeti ideológia a XVII. század második felében már olyannyira erős volt, hogy a XVI. századból átöröklött keresztény törökellenességet is áttha-

totta, s az 1660-as évek vitézi költészete például az addig jobbára keresztény-pogány ellentétként felfogott török-kérdésnek is nemzeti argumentációt adott.

A XVII. századi végvári katonaság a maga neinzettudatát a nemességtől kapta ugyan, de a nemzet-fogalom onnét átvett, elvont keretébe — a rendi igények és a nemesi szabadság hangoztatása helyett — legfőbb tartalmi követelésként a végvárak „szabadságát” állította. Az általunk ismert korabeli források nem fejtik ki, hogy e követelésen a korabeliek részleteiben mit értettek. A század 50-es éveitől főele már kétségtelenül a végvárakba külföldi katonaságot helyező, a zsoldfizetést elhanyagoló és a végváriak vallásszabadságára törő Habsburg-politika ellen irányult, de emellett továbbra is megtartotta eredeti és alapvető értelmét, a szabad katonaparaszti életforma védelmét és biztosítását a hazai feudalizmussal szemben. Az ecsedi őrség pl. a végvár szabadságára hivatkozva tiltakozott 1670-ben a német katonaság bevitelére ellen, míg a füleki őrség egyik 1680-as évből származó folyamodványa 8 pontban csaknem kivétel nélkül olyan sérelmeket sorolt fel, amelyeket környezetük főúri és nemesi hatalmasságai követtek el a „régí atyáikrúl rájuk szállott szép szabadságuk’ ellen. Hogy azonban a végvárak e sokat emlegetett „szabadság”-a mennyire ellentétes volt a feudális rendi érdekekkel, az a legvilágosabban gróf Csáky Ferenc kassai főkapitány egy 1669-ből származó leveléből derül ki, amelyet végvári katonává beállott szökött jobbágyok földesúri visszakövetelése ügyében intézett a diósgyőri várőrséghez. „Mi a végház szabadságának és országunk törvényének rontója nem vagyunk — írta e levelében —, de *egyiket úgy kell oltalmaznunk, hogy azzal a másikat is meg ne bántuk*, s jobb egyet s kettőt (ti. szökött jobbágyot) kiadni (ti. a földesuraknak), és azzal százat s kétszázat a végházban megtartani, mintsem a többinek idegenséget . . . csinálni.” — Az országos törvények, mint ismeretes, a végvárakba szökött jobbágyok kiadására kötelezték a várkapitányokat, míg a diósgyőri végvár Csáky Ferenc által itt elismert „szabadsága”, eszerint, a jobbágyok visszatartásának szabadságát, azaz a rendi érdekeket szolgáló országos törvények nyílt megszegését jelentette.

Bármennyire sokféle árnyalata volt is tehát a „végvári szabadság” fogalmának, az idézett példából annyi kétségtelenül kiderül, hogy egészében véve kívülállt a birtokos nemesség osztályideológiáján, sőt azzal kifejezetten ellentétes elemeket is hordozott. Ha a feudális uralkodó osztály vagy annak egyes tagjai — mint fentebb láttuk — ennek ellenére mégis rákényszerültek, hogy a végvárak „szabadsága” felett szemet hunyjanak, ezzel olyan engedményt tettek a várőrségeknek, amellyel végső fokon rést nyitottak a feudális osztályérdekek és a rendi alkotmány körülbástyázott rendszerén. Ebben az engedményben az a kényszerűség jutott kifejezésre, hogy a feudális uralkodó osztály egésze — minden helyi összetűzés ellenére — mégiscsak rá volt utalva a végvári katonaságra, amely nemcsak védőpajzsa volt a rabló török beütésekkel szemben, de messzire kinyújtott karja is, mellyel a török területen mélyen bennfekvő nemesi birtokokról is behajthatta a földesúri szolgáltatásokat.

Az eddig elmondottak alapján talán nem túlzás arra következtetnünk, hogy kedvező körülmények között a végvárak szabadságának követeléséből a katonaszabadság igényének valamilyen konkrétabb, szabatosabb megfogalmazása közvetlenül is kibontakozhatott volna. A valóságban azonban nem így történt: a XVII. századi körvonalzatlan végvári szabadság és a Rákóczi korában pontosan megfogalmazott katonaszabadság követelése között a folyamatosság — legalábbis a fejlődés fővonalát tekintve — a XVII. század utolsó harmadában megszakadt. S hogy ez így történt, abban döntő szerepe éppen a végvári katonaság tömeges

redukciónak, az 1670-es évek hibás társadalmi körforgásának volt. A katonaság tömegeinek „birtokon kívül” kerülése ugyanis lényegében elavulttá tette a végvári szabadságának követelését, viszont ennek helyére a kuruckor első felében még nem a katonaszabadság valamilyen más formájának *távoli* célkitűzése került, hanem a *pillanatnyi* megélhetési gond, s a létbizonytalanság *elemi* érzése. A forrásokból persze következtetni lehet a katonaszabadság elnyerésére irányuló törekvések további jelenlétére is, de ezek hosszú időre leszorultak a történelem felszínéről, és lappangva éltek csupán a katonaság magatartását és politikai orientációját döntő súllyal meghatározó létfenntartási gondok, a zsold és a préda *azonnali* követelése mögött. A Habsburg-kormányzatnak a magyarországi katonasággal kapcsolatos eljárása végeredményben e katonai rétegek kettős értelemben vett deklasszálódásához vezetett. Nemesak a végvári katonaságnak azt a középhelyzetét szüntette meg, amelyet az a birtokos osztályok és az úrbéres jobbágyok között évtizedeken át elfoglalt, de azáltal, hogy a fizetetlen és ellátatlan katonaságot (már az 1671—72. évi redukción megelőzően is) rákényszerítette a jobbágyságon való élőködésre, elvágta az utolsó szolidaritási kötelékeket is, amelyek a katonává felesapott jobbágyokat osztályukhoz fűzték. Az első kuruc mozgalom és a Thököly-felkelés egyik jellegzetessége éppen az volt, hogy nem a kuruc hadsereghez csatlakozó jobbágytömegek nyomták rá osztályérdekeik és -törekvéseik bélyegét a katonaságra, hanem ellenkezőleg, e „vitézlő rend” formálta át a maga képére a soraiba özönlő jobbágyságot.

A kuruc mozgalom nemzeti ideológiája, eredetének megfelelően, nemesi ideológia volt: a rendi alkotmány helyreállításán és a vallásszabadság biztosításán kívül más társadalmi vagy politikai célkitűzéseket nem tartalmazott. Petrőczy István 1673. január 1-én kelt — mindmáig kiadatlan — kiáltványa, amely a kuruc nemesi ideológia legátfogóbb kifejtésének tekinthető, erős nemzeti és protestáns színezetű biblikus pátozzsal sorolta fel az országot ért sérelmeket és a rendi panaszok mellett egy mondatban megemlítette a végváriak fizetlenségét, illetve „becsületük” lehanyaglását is. A rendiségen kívül álló társadalmi rétegek követeléseinek megfogalmazására — vagy akár részbeni érvényesítésére is — a kuruc ideológiában nem került sor, mert erre nem is mutatkozott tömeges igény. A jobbágyságot magához szívó „vitézlő rend” magatartásában ugyanis végeredményben a hivatásos katonaság zsoldosszelleme lett urrá, amely a társadalmi törekvéseket háttérbe szorította, s a nemzeti ideológia külső burkát is hol erősítette, hol gyengítette — szükség esetén átfogalmazta, de ha kellett, egyszerűen félredobta.

Történetírásunk — részben a tények ismeretének hiányában — nem eléggé hangsúlyozta eddig, mennyire fontos szerepe volt a kuruc agitáció hatékonyságában csakúgy, mint később a mozgalom katonai sikereiben a császári szolgálatban elmaradt zsoldilletékek azonnali kifizetésének. Már az 1670-es hegyaljai nemesi mozgalom idején is 2 havi zsold azonnali kifizetésének reményében álltak a felső-magyarországi (pl. diósgyőri és szendrői) őrségek I. Rákóczi Ferenc mellé. — 1672 után azután jóformán nem volt olyan kuruc pátenz, amelynek döntő szava ne az lett volna, hogy a hozzájuk csatlakozóknak „két hópénz ajándékoztatik, azon fellyül hórul hora illendő fizetésük annak rendi szerint adatik”. Ez volt egyik nyitja az 1678. évi kuruc hadjárat átütő sikereinek is, amelyek Thököly Imre hírnevét és hadvezéri tekintélyét megalapozták. Fellépésének időpontja azokra a hónapokra esett, amikor XIV. Lajos folyósítani kezdte az 1677 májusi varsói szerződésben magára vállalt 120 ezer talléros összeget, s a francia segély, mint friss vér az elernyedt testbe, öntött új életet a kuruc mozgalomba. Az új főparancs-

lésére, melynek legfőbb hatalmi támasza az ellenálló főrendekkel és nemességgel szemben éppen a kuruc katonaság volt. Thököly fejedelemségének belső erőviszonyaira mindennél jellemzőbb fényt vet az a sajátos szerepcsere, amely a nemesség és a katonaság tanácskozó testületei között történt: a kuruc mozgalom döntő kérdéseit Thököly, a szabad véleménynyilvánítás alapján, a seregek küldötteinek jelenlétében időről-időre összehívott haditanácsokon, ezerskapitányaival tárgyalta meg — viszont a felső-magyarországi rendek 1683. évi kassai és tállyai gyűlésén, maga mögött tudva a katonaságot, a főurak és vármegyék küldötteinek egyszerűen parancsokat osztogatott.

Magának az 1682 és 1685 között fennálló Thököly-féle fejedelemségnek legfőbb társadalmi tartalma éppen a kuruc katonaság és a labancos nemesség közötti éles szembenállás volt, amely egyes jelenségeiben és végső tendenciájában a vitézlő rend felső vezetőrétegének a feudális uralkodó osztályba való beékelődését és a birtokos nemesség bizonyos átrétegződését foglalta magába. Ezzel az éles ellentéttel magyarázható a korabeli nemesi elbeszélő forrásoknak az a leplezetlen gyűlölete is, amellyel a Thököly-t „vizsla szemmel tartó” hadikapitányokról beszélnek (Szirmay András), akik „szegénylegénységből fegyverekkel mentek vala elé”, s úgy gondolták, „ha Thököly leteszi magát, elesik tőlök is a sok praeda” — ezért „eláztaták, hogy ne higyen a német császár ígéréteinek, hanem amely ügyet felfogott . . . tovább is continuálja: nemcsak a tizenhárom vármegye, hanem az egész ország is övé lenne nem sokára” (Cserey Mihály). — Thököly fejedelemsége elsőrendűen valóban egy kisenemesi réteg érdekeit szolgálta, amely a vitézlő rend élén tört és emelkedett a társadalmi és politikai hatalom csúcsai felé.

A Thököly-kor számos jelensége utal arra, hogy a felkelés egyik kulcs-figurájának ebből a szempontból Petneházy Dávidot tekintsük. A figyelmet először az hívja fel rá, hogy 1678 tavaszán Thököly — amikor még távolról sem volt biztos, hogy a hosszas téltenségekben szétzúllott és szétaprózódott kuruc seregekből sikerül-e valamiféle egységes akaratot és célt követő hadsereget formálni — az első között Petneházyt nyerte meg a maga számára, mert tudta, hogy a katonák előtt „az ő szava akármely tisztnél . . . foganatosabb lészen”. Az elkövetkező években is, akárhányszor Thököly nehéz helyzetbe került Telekivel, Vesselényivel, a császáriakkal vagy a törökkel szemben, csak akkor érezte magát biztonságban, ha maga mögött tudta Petneházyt, akinek a személye egyben mindig több ezer katona támogatását is jelentette. Ott látjuk őt — mindig a főirányban — Thököly összes nagy hadjárataiban, serege mágnesként vonzotta magához a katonaságot, 1684—85-ben már 2—3 ezer főnek parancsnokolt. A kisenemesi sorból származó kuruckapitány, aki fiatal kora óta a végvárakban szolgált, Thököly fejedelemségének éveiben már mérhetetlen hatalom felett rendelkezett. Nem elégedett meg a Thökölytől kapott számos birtokadománnyal, hanem „fejedelemmé s fiscussá tévén magát”, önhatalmúlag maga is birtokokat foglalt és osztogatott katonáinak, s hada is — mint azt Abaúj megye egyik 1685-ből származó panaszában olvashatjuk — „nagyobb authoritást vendicál(t) magának” a fejedelemnél.

Az ilyen látványos pályafutás, melyben a XVII. századi végvári élet már annyira szűkölködött, a Thököly-felkelésben korántsem volt egyedülálló, s nem nélkülözött a nyugati zsoldoseregek condottiere-típusaira emlékeztető bizonyos kalandorvonásokat. Az általános viszonyok valóban kedvezőek voltak arra, hogy élelmes, vállalkozó szellemű és — nem utolsósorban — gátlástalan emberek anyagilag és társadalmilag gyorsan felemelkedjenek. A kor egyik jellemző figurájának kell tartanunk ilyen szempontból Jósa Istvánt is, aki tállyai plébániáját

elhagyva, s a mindenkori helyzettől indítatva, négyszer cserélt gazdát kurucok és labancok között, míg azután a kincsgyűjtésen rajtavesztett és a feje a porba hullt.

Az a hatalom, amellyel egy-egy hadikapitány a Thököly-felkelésben rendelkezett, végső soron a vitézlő rend belső életének adottságaiban gyökerezett. Ha a kuruc hadseregben az eszmei összetartó és mozgató erőket keressük, úgy első helyen a kisebb csapatok fejlett közösségi és csoport-szellemét kell említenünk, amely a valóságban más ideológiai (nemzeti vagy vallási) tényezőknél erősebben hatott. A csapatok belső életének legfőbb fóruma a „katonák gyűlése” volt, ahol a résztvevők nemcsak a katonai együttélés napi problémáit tárgyalták meg, de jogot formáltak arra is, hogy az események bármely fordulatánál politikai jellegű döntésre is jussanak. A kisebb csoportok maguk felett csak olyan tiszteket voltak hajlandók megtűrni, akik préda-követeléseiket teljesítették, s lehetőleg minél kevesebb fegyelmet követeltek. Thökölynek azért kellett pl. egyszer ezrede éléről leváltatnia Szüics Jánost, egyik legjobb kapitányát, mert túlzottan „keménykedett” katonáival, akik kijelentették, hogy ha Thököly közülük „egynehánynak fejét szedeti is, . . . soha tovább kapitányuknak nem agnoscálják”. Thököly maga is gyakran fakadt ki leveleiben amiatt, hogy a katonaság parancsot elfogadni csak maga választotta ezereskapitányaitól akar, akik viszont elbázzák magukat, nem hajlandók senkit sem uralni, s ha felelősségre akarja vonni őket, egyszerűen visszazúznak: „a szegénylegények tették . . . emberré (őket), s nem más senki”. — A seregek „tetszése” volt tehát a vitézlő rend magatartását meghatározó legfőbb parancs, s Thököly nem tehetett mást, mint hogy hol a „közönséges akarat” meghallgatásával, hol „bőv szóval”, hol „reménykedés”-sel, hol „fenyegetés”-sel próbálta a maga és a seregek akaratát egyeztetni.

Ez a csoport-közösségeken alapuló kuruc vitézlő rend természetesen alkatánál fogva alkalmatlan volt bármiféle központi akarat végrehajtására. Féktelen uralma — főként a Thököly-fejedelemség fennállásának utolsó két évében — már a legkáotikusabb közállapotokhoz vezetett, s a kívánt rend helyett a legsúlyosabb rendetlenségeket szülte. Amikor tehát Thököly arra tett kísérletet, hogy a katonaság egyoldalú támogatására alapozva erős kezű, központosított államot építsen ki, feloldhatatlan ellentmondásba bonyolódott. A kuruc államhatalom által egyszer már legyűrt rendi anarchia 1684—85-re még élesebb formában ütötte fel a fejét; a nemesi társadalom eredendő zűrzavarát a kuruc seregek fegyveres ereje és katonai anarchiája csupán fokozta. A Thököly-féle katonahatalom életképtelensége és perspektívtalansága 1685-re már nemcsak a külső hatalmi viszonyok oldaláról, de a belső társadalmi következmények szempontjából is megmutatkozott.

Ismeretesek azok a külső hatalmi változások, amelyek 1683 őszén a Thököly-felkelés döntő fordulatához, majd 1685. évi összeomlásához vezettek. A felkelés belső társadalmi viszonyai felől tekintve a fejleményeket, 1683-tól kezdve már nemcsak a kuruc hadsereg alkati fegyvelmezeltensége okozott súlyos válságtüneteket, hanem a kuruc hadak kezdődő politikai elfordulása is. Thököly végeredményben *csak addig* számíthatott vitézlő rendje *feltétlen* támogatására, amíg fizetésben és ellátásban folyamatosan ki tudta elégíteni a hadak szükségleteit és a katonaság foglalkoztatásában versenytárs nélkül állt. A bécsi udvar elutasító magatartása a magyar katonasággal kapcsolatban lehetővé tette, hogy e téren éveken át monopolhelyzetben legyen. Fordulat akkor történt, amikor a bécsi udvari körök, nem utolsó sorban Eszterházy Pál nádor állandó sürgetésére, maguk is belátták állásponjtjuk tarthatatlanságát, s Lipót 1682.

július 9-én kiadott rendelete alapján, 1683 tavaszán — a Thökölyével megegyező zsoldösszegek azonnali kifizetése mellett — nemcsak a várórség 1671 előtti létszámra való feltöltését kezdték meg, de mezei katonaság toborzásához is hozzáfogtak. Ennek következményei a kuruc táboron belül hamarosan jelentkeztek. Thököly először 1683. július 2-án kelt rendeletében fakadt ki azok ellen a hadak ellen, amelyek a „német császár részére való hűberegő emberektől elesábittatván . . . ellenségünkkel lettenek és a német császár váraiba . . . szorultak”. Ettől kezdve híveinek elpártolása, majd — főként az 1683-as szeptemberi bécsi fordulat után — tömeges elszakadása állandóan visszatérő tárgya volt kiadványainak, melynek sem rábeszéléssel sem ígéretekkel, sem szigorú rendszabályokkal elejét venni többé nem tudta. — Ha 1681-ben a nemesség és a katonaság útjainak elágazását figyelhettük meg, úgy 1683-ban Thököly és a kuruc hadak kezdődő elidegenedése tűnik a szemünkbe. A felkelés utolsó 2 évében már maga a tömegektől mindinkább elszigetelődő fejedelmi hatalom volt az egyetlen számba jöhető tényező, amely társadalmi szükségességétől megfosztva, s egyre inkább Thököly személyes ügyének eszközévé válva, a kuruc mozgalom feltartóztathatatlan hanyatlását megállítani igyekezett.

A török háború felújulásával, a bécsi udvar változott magatartásával és a kuruc hadak kezdődő elpártolásával magyarázható az is, hogy Thökölyt éppen 1683 nyaratól kezdte foglalkoztatni a vezérlete alatt álló katonaság helyzetének tartós rendezése. A kuruc felkelés fordulópontján, a bécsi táborozás napjaiban — 1683. szeptember 2-án, tehát olyan időpontban, amikor még remélhette a háború gyors befejezését — adta ki azt a rendeletét, amellyel Szerencs városát „azon szabadsággal, aminémű volt a hét hajdúvárosoknak”, 3 kuruc sereg (Kéki István, Deák Ferenc és Kövér Ferenc) katonaságának adományozta, majd néhány nap múlva egy másikat, amelyben valószínűleg hasonló feltételek mellett, a Szabolcs megyei Nagyfalut Hatházy Gergely ezredének ajándékozta. E két rendeletnek nemcsak abból a szempontból van *elvi* jelentősége, hogy a katonaságban az első kuruc felkelés időszakában is lappangó szabadságigényekre utal, hanem abban is, hogy Thököly hajlandóságát is jelzi az ilyen irányú törekvések felkarolására és kielégítésére. Thököly katonatelepítéseinek *gyakorlati* jelentősége azonban az adott körülmények között nem igen lehetett, s nemcsak azért, mert az események sodra elmosta e próbálkozásokat, hanem főként azért, mert — ellentétben Bocskai hajdútelepítéseivel, amelyekre egy hosszú háborús időszak *végén* és egy tartós békekorszak *küszöbén* került sor — Thököly rendeletei a török háború *felújulásának* napjaiban láttak napvilágot, olyan időpontban tehát, amikor a kibontakozó kétoldalú háborús konjunktúra eleve valószínűtlenné tette, hogy a katonaság, mégoly kedvező feltételek mellett is, paraszti termelőmunkába kezdjen. A katonaszabadság programja — annak az igénye ti., hogy a jobbágy a katonai szolgálat *révén* a földesúri terhek alól felszabaduljon és telke szabad tulajdonosává váljék — adott időpontban, 1683-ban (de a kuruckor első két évtizede alatt tulajdonképpen mindvégig) csak lefojtva, tendenciaszerűen jelentkezhetett, a megvalósulás, illetve valóraváltás *konkrét* igénye és lehetősége nélkül, mert a kor és társadalom adottságaiból következően a katonáskodás nagy tömegek számára *öncéllá* — foglalkozássá és hivatássá vált, amely *maga* biztosította, egy egész nemzedék életére szólóan, a szabadság legkorlátlanabb és egyben legkönnyedebb változatát: mentességet a termelőmunka bármely formájának kényszerére alól.

Láttuk már, hogy a kuruc mozgalmakat kezdeményező birtokos nemesség és a katonatömegek 1670-es években kialakult együttműködése hogyan fért meg

és nyert elegendő kifejezést a kuruc nemesi ideológia általános nemzeti jelszavaiban. Lényegében ugyanazt állapíthatjuk meg Thököly és a vitézlő rend 1680-as évekbeli együttműködéséről is. Amennyire az a források erre vonatkozó gyér utalásából megállapítható, a katonaság természetesen nem volt a kuruc nemesi ideológiából kinövő Thököly-féle fejedelmi koncepció *ellen*, de a döntő számára ismét csak a katonai szolgálat folytonossága volt, márpedig e szükséglete csak ideig-óráig kapcsolta Thököly fejedelemségéhez, illetve személyes törekvéseihez. Tartósabb, huzamosabb érdekelttség akkor alakulhatott volna ki közöttük, ha az éppen csak felszínre bukkanó katonatelepítési igények és tendenciák kibontakozhattak volna, s ezzel együttműködésük — de akár szembefordulásuk is — konkrét társadalmi tartalmat nyer. Minthogy azonban erre sor nem kerülhetett, Thököly és a vitézlő rend együttműködése, ideológiai síkon, szintén megmaradt, sőt kimerült az elvont nemzeti jelszavak hangoztatásában.

A kuruckor nemesi ideológiájának mindvégig sajátos felhangja volt a nemzetfogalom öncélú és egyben abszolutizált használata. Voltaképpen ennek a formából tartalommal, eszközből céllá előléptetett, kórosan felduzzasztott „kurucos” — az utókorban már éppen kuruckodó — nemzettudatnak (amely persze mindvégig megtartotta feudális osztályjellegét) volt a vitézlő rend, mint a XVII. század végi magyar társadalom termelőmunkából kiesett, attól elidegenedett, hivatásos katonarendje — a legfőbb táptalaja és egyben rezonáló közege. — Mint ahogy megfordítva: a vitézlő rend hivatásos katonáskodásban kimerülő anyagi létének is ez a konkrét társadalmi tartalmat nélkülöző, a reális valóságtól elidegenedett nemzeteszméje volt a legsajátosabb ideológiai vetülete.

A dialektika törvényei azonban persze itt is érvényesek: reális méreteiken túlnövesztett fogalmak általában a visszájukra szoktak fordulni. A Thököly-kor nemzeteszméje is olyan méreteket öltött, hogy konkrét jelentése már-már megfoghatatlanná vált. A mindennapok anyagi valóságában az abszolút öncéllá megtett nemzeteszméje is nemegyszer csupán a nemzeti nihilizmus mindent igazoló, semmi igényt nem támasztó és semmi eligazítást nem adó ideológiai burkává vált. Kévszorszak volt a magyar történelemben, amelyben pátensekben, hivatali iratokban, magánlevelekben — és nyilván élőszóban is — annyi hivatkozás történt volna „véreink”-re, az „igaz magyarság”-ra, „a magyar vér felbuzdulása”-ra — s ugyanakkor nem volt még időszak, amikor olyan tömegben haltak volna meg magyarok egymás kezétől, mint a Thököly-kori kuruc—labanc harcokban. Thököly maga írta le egy indulatos pillanatában 1678-ban: „ezeknek (a hadaknak) nem haza, hanem kanca préda kell”.

A Thököly-felkelés kezdetén a kuruc seregek egy alkalommal ezt írták többek között Eszterházy Pálnak, abból a célból, hogy a kurucpártra nyerjék őt: „... buzduljon fel nagyságod igaz magyar vére édes nemzete szolgálatára . . . többel tartozik nemzetének, hogysem az idegeneknek . . . ez a haza szülte nagyságodat is . . . nagyságodnak is több hazája ennél nincsen.” — A levél persze tartalmában a kuruc vitézlő nép vezetőinek, formájában pedig a táborban tartózkodó értelmiségieknek, prédikátoroknak vagy deákoknak — s nem közvetlenül a katonák ezreinek — a szavát tolmácsolja, de sok más forrás is bizonyítja, hogy a levélben említett fogalmak — „magyar vér”, „édes haza”, „nemzet” és „idegenek” — a Thököly-felkelés korában már igen széles katonatömegek tudatában éltek és váltak mindennapossá. A feudális uralkodó osztálytól leszállt és átvett tudatkategóriákat azonban — mint a fenti levél is mutatja — az első kuruc felkelés idején a katonatömegek még nem saját társadalmi törekvéseik tartalmával fordították vissza az uralkodó osztály ellen, már amennyire egy-

általán szembefordíthaták volna, — hanem legfeljebb a kuruc—labanc ellentét külsőleges, elvont-nemzeti vonalán. Szavukból a rábeszélés s még nem a fenyegetés hangja csendült ki. A kuruc ideológia elvont nemzettudata csak mintegy évtized múlva, az 1690-es évek közepe táján kezdett telítődni azzal a paraszti osztályharcos tartalommal, amely 1697-ben a hegyaljai, 1703-ban pedig a tiszaháti felkelésben robbant ki. A kuruckor két szakasza közötti átmenet jellegzetes alakjai, Tokaji Ferenc és Kis Albert, éppen Thököly egykori tisztjei közül kerültek ki, akik a hivatásos katonáskodás lehetőségének megszűnése és a vitézlő rend széthullása után kerültek vissza a jobbágytömegek közé, s kezdték el szervező munkájukat. Az újonnan bekapcsolódó paraszti tömegek érdekeinek közvetlen szószólói azonban nem ők voltak már, hanem 1697-ben Szalontai György, 1703-ban pedig Esze Tamás — egyikük radikálisabb, másikuk koncepciózusabb képviselője a jobbágyság osztályharcos irányának.

Ha negatív is az összkép, amit Thököly katonaságáról adhatunk, ezt az utóbbi nagy történeti pozitívumát nem vitathatjuk el; széles tömegek megmozgatásával és a politikai küzdelmekbe való bekapcsolásával a vitézlő rend közvetlen előkészítőjévé vált a jobbágykurucság osztályharcos megmozdulásainak.